

Київський каганат?

(до полеміки П. Толочка з О. Прицаком)

Версія О. Прицака про хозаро-юдейське походження Києва [Голб, Прицак 1997], завдяки авторитету її автора, поступово перетворюється у „хрестоматійну”. Якщо врахувати, що один з найбільших українських орієнталістів вважає також і полян хозарами [Прицак 1971, 59-69], то своєчасною виглядає реакція П. Толочка на подібні „відкриття” [Толочко 1990, 104-106; 2004, 99-108]. Повністю погоджуючись з останнім, зазначу, що ігнорування істориками результатів археологічних досліджень, удосконалення методики яких дозволяє доволі чітко локалізувати у просторі та часі певні археологічні культури, пов'язані з певними етносами, набуває все більше прихильників. Така позиція дозволяє багатьом авторам демонструвати свою ерудицію, вільно оперувати у тому ж просторі та часі сумнівними уривками з джерел, висуваючи свіжі та оригінальні версії, а коли і це не влаштує – об'являти джерела фальшивими, пізніми підробками чи майже очевидні фрагменти переводити до розряду незрозумілих. Прикладів можна навести багато, взяти хоча б інтерпретації на теми тлумачення змісту Баварського географа.

Продовжуючи тему полеміки П. Толочка з О. Прицаком, хочу звернути увагу на кілька моментів. Цілий ряд джерел, давно введених у науковий обіг, давно по-різному інтерпретованих істориками, при співставленні з синхронними археологічними пам'ятками дозволяють прийти до деяких цікавих висновків та версій.

На думку О. Прицака, хозари збудували Київ не пізніше першої половини IX ст. (за Гольдельманом, близько 830 р.). Як відомо, у 882 р. Олег здобув Київ. Залишаю в стороні дискусію навколо ранніх дат Повісті временних літ. Знову ж таки археологічні дослідження підвищують довіру не тільки до самих подій, відбитих у літописах, але й до традиційних дат. Так, тотальна пожежа Ладоги близько 860 р., зафіксована археологами на стику горизонтів E2 - E1, була, як вважають, наслідком усобиці між слов'янськими та фінськими (фінськими) племенами, які входили до складу Славії, напередодні запрошення Рюрика у 862 р. [Кирпичников, Лебедев, Булкин 1980, 27; Кузьмін 2003, 45-57]. На момент захоплення Києва Олегом там правили Аскольд і Дір, які ніби-то були „боярами” Рюрика. Спираючись на повідомлення арабського енциклопедиста аль-Масуді (кінець IX ст. – 956/957 рр.) про слов'янського царя ал-Діра, розповідь про хрещення русів патріарха Фотія та звістки Повісті временних літ, що обидва князі були поховані в різних місцях, можна з впевненістю говорити про різночасовість правління обох князів [Ралов 1988, 120]. А. Новосельцев, виходячи з іншого повідомлення ал-Масуді („цар ал-Олванг у якого багато володінь, обширні будови, велике військо і багате військово спорядження. Він воює з Румом, франками, лангобардами і іншими народами. Війни між ними ведуться з перемінним успіхом”), вважав, що ці відомості можна віднести до 40-80-х рр. IX ст. На його думку, арабський вчений зафіксував одночасне існування Діра і Олега (ал-Олванг) перед їх сутичкою [Новосельцев 1991]. Але прочитання імені царя ал-Олванг (?)

та інші висновки з цього приводу А. Новосельцева [Новосельцев 1991, 13-14] викликають певні застереження. Одночасовість діяльності Діра та Олега досить проблематична і безпосередньо з тексту не випливає, а скоріше схожа на механічне поєднання різних джерел. Тому більшість дослідників сходяться на тому, що Дір правив спочатку, а Аскольд був його наступником чи одним з наступників.

Літописи, як дійшли до нас, редагувалися при Рюриковичах. Відомості про династії, які панували до них і при них („світлі князі“) у племінних князівствах та союзах, вони просто не вважали за потрібне включати до літописів. Але Аскольд та Дір мусили чимось відзначитися, щоб пам'ять про них зберігалася ще довгий час і при Рюриковичах. Аскольдова могила відома донині, „а Дірова могила за святою Ориною“. Дір також потрапив до книги аль-Масуді. Якщо прийняти різночасовість їх правління (а для іншого немає підстав), виходячи з того, що Аскольд загинув у 882 р., а у 860 р. здійснив перший похід на Візантію, то діяльність Діра слід відносити до більш раннього часу.

З більш раннього часу маємо тільки два повідомлення, які можна пов'язати з Києвом та полянами. Єпископ Пруденцій у Бертинських анналах зафіксував 18 травня 839 р. прийом східнофранкським імператором Людовиком Благочестивим посольства візантійського імператора Феофіла, очоленого халкідонським єпископом Феодосієм та спафарієм Феофаном. „Послав він з ними також деяких людей, котрі говорили, що їх зовуть Рос (Rhos) і котрих, як вони говорили, цар їх по імені Хакан (Chacanus) відправив до нього заради дружби“. Василевс Феофіл просив допомогти цим послам Русі повернутися на батьківщину і дати їм дорогу, так як шляхи, якими вони добиралися до візантійської столиці, „йшли серед варварів, досить нелюдських і диких племен“. Розпитуючи цих послів, службовці Людовика виявили, що вони були „свеонами“, тобто шведами. Так як вікінги перед цим здійснили кілька спустошливих нападів на землі франків, посольство кагана прийняли за шпигунів („прийшли скоріше шпигувати, ніж шукати дружби“) [Annales de Saint-Bertin, 30-31]. Подробиці цього факту в часовому контексті не викликають сумнівів щодо його історичності.

Дискусія навколо нього небула поважної літератури, найбільш повний огляд якої наданий А. Сахаровим [Сахаров 1980, 37-42]. Перший коментатор повідомлення титул „Хакан“ (каган) переклав як Хакон і вважав посольство скандинавським, відзначивши його невисокий престиж, так як воно представляло невідомий в імперії народ [Шлецер 1808, 319, 322-323]. Його відразу ж поправив Г.Еверс, звернувши увагу, що шведи вже були добре відомими у Європі, бо у 829 р. Людовик Благочестивий приймав шведське посольство, яке просило допомогти у поширенні християнства, а у 837 р. західне узбережжя Франції зазнало спустошливого нападу вікінгів. Він же підкреслив, що жоден із скандинавських правителів не носив хозарського титулу „каган“ [Еверс 1826, 116-117]. Більшість істориків акцентували увагу на скандинавському складі посольства, переважно приймаючи поправку Г.Еверса [Багалей 1914, 170; Бестужев-Рюмін 1872, 91; Ипатьевский 1891, 119, 136; Иловайский 1906, XVI; Карамзин 1830, 56-57; Платонов 1918, 64-65; Погодин 1864, 32-33, 73-74, 77-78; Приселков 1913, 42-43; Томсен 1891, 39; Успенский 1915, 206; Ahrweiler 1971, 47-49; Obolensky 1970, 149-150; Sawoer 1983, 20, 45; Steenstrup Petersen 1953, 246-277; Vasiliev 1946, 9]. Тільки Г.Лер, виходячи з одного титулу, вважав посольство хозарським, зовсім не задаючись питанням для чого було хозарському каганові, володіння якого безпосередньо межували з володіннями Візантії, посилати послів до василевса шведів, а останнім називатися послами від Русі і повертатися у Хорезм через Інгельгейм [Leahr 1930, 16, 122].

С. Геденов першим рішуче прив'язав повідомлення Бертинських анналів до Києва. Він доводив, що при дворі франкського імператора не могли сплутати тюркський титул „каган” із скандинавським іменем „Хакон”. Варягів він вважав випадковими купцями, які через Київ йшли до Константінополя і яким каган Русі доручив вести переговори у Візантії. Русь у 838-839 рр. С. Геденов називав федерацією дніпроєських народів [Геденов 1876, ч. 1, 3, ч. 2, 400]. Вже спираючись на його дослідження, В. Ламанський та інші доповнили їх новими аргументами: титул „каган” вживався на Русі дуже довго, митрополит Іларіон у „Слові о Законі і Благодаті” вживав його як офіційний [Ламанский 1915, 38, 43]. М. Грушевський [Грушевський 1992, 592] та В. Мавродін [Мавродин 1945, 202] звертали увагу, що арабські автори, слідом за Ібн Русте, повідомляли про „хакана Рус”, володіння якого намагалися розмістити десь на Волзі і називали норманською державою. Обидва історики локалізували „хакана Рус” в Києві. Таким же титулом величав київського князя і Перський географ [Minorsky 1937, 159]. Сюди можна додати відкриття С. Висоцьким графіті на стіні Київської Софії, де Ярослав Мудрий титулувався царем [Висоцкий 1966, 39-41; Зиборов 1988, 80-94]. Темпераментно захищав ідею київського характеру посольства до Феофіла і Свенціцький, пропонуючи вважати 838 р. початком встановлення дипломатичних відносин між Руссю та Візантією [Swiencickij 1939, 324]. Досліджуючи вживання титулу „каган” у дипломатичному листуванні хозарськими, аварськими та болгарськими володарями, А. Рясонівський також дійшов висновку, що „каган росів”, який направив посольство до василевса Феофіла, був князем київським. Через загрозу від хозар, які контролювали Пониззя Дніпра, посольство розраховувало повернутися назад відомим шляхом через Інгельгейм-Регенсбург-Прагу-Краків-Перемишль-Київ [Riasonovsky 1962, 10-11]. Цікаво, що такі видні славісти, як Г. Вернадський [Vernadsky 1949, 1] та Г. Ловмянський [Lovtianski 1973, 137-139] дійшли до такого ж висновку. А один з найбільших дослідників хозарської проблематики М. Артамонов писав: „титул глави цієї Русі – каган, наймоделний для північних слов'ян, але зовсім зрозумілий для слов'ян середніх, дніпровських, які анахордилися під владою хозар. Прийняттям цього титулу київський князь заявив про свою незалежність від хозар” [Артамонов 1962, 366]. Титул правителя Русі співпадає рівночасно у єпископа Пруденція та арабських авторів Ібн Русте та ал-Мукаддасі, що підкреслював О. Новосельцев [Новосельцев, Пашуто, Черепнин, Шушарин, Щапов 1965, 37, 397-407]. Тому В. Пашуто розглядав це посольство як спробу руського кагана встановити мир з Візантією [Пашуто 1968, 58]. А. Сахаров пішов навіть далі, вважаючи, що посольство також „проходило під знаком установаження Руссю відносин дружби з франкським двором” [Сахаров 1980, 42-44].

Окремо стоїть думка історика церкви Є. Голубинського, який вважав, що посольство до Феофіла було відправлене Таманською (Тмутараканською) Руссю, яка здавна підтримувала стосунки з Візантійською імперією [Голубинский 1880, 49]. Залишаючи в стороні проблему часу існування Тмутараканської Русі, можна запитати, для чого тоді було відправляти послів до Інгельгейму, коли до Тамані вони могли добратися на кораблі і місцеві племена їм не могли у цьому завадити?

Продовжуючи цю дискусію, можна виділити шість аспектів цієї проблеми. Перше: ніхто ніколи не заперечував самого факту посольства, отже можна стверджувати, що 838 р. василевс Феофіл прийняв посольство з Русі. Друге: послі представляли кагана Русі, на якому більшості, придніпроєської Русі з центром у Києві, отже правитель цього краю до 838 р. вже звільнився від хозарської зверхності, прийнявши титул, рівний хозарському.

Підтвердженням цього може бути і фрагмент літопису, в якому приведена відома легенда про хозарську данину полян мечами [ПВЛ 1950, 212]. Третє: посли були скандинавами, але зовсім не схожими на випадкових купців, яким доручили важливу дипломатичну місію; вони добре орієнтувалися в дипломатичній практиці і знали про шлях до Києва через Регенсбург та Перемишль, що дозволяє припускати, що вікінги з'явилися в київському дворі значно раніше за Олега. Четверте: посольство до василевса Феодора було скероване „заради дружби” („amicitiae causa”), що можна розцінювати майже однозначно. Недавно звільнившись від хозарської залежності, каган Русі шукав контакти підтримки василевса у боротьбі з тими ж хозарами. П'яте: посольство не ризикувало вертатися коротшим дніпровським шляхом, боячись потрапити до рук хозар, що дозволяє припускати, що посольство відбулося невдовзі після звільнення від хозарської залежності, коли ще могла тривати війна. Шосте: Візантія по меншій мірі проявила зацікавленість у контактах з каганом Русі, про що свідчить турбота василевса про повернення посольства. Можливо, це було пов'язане з активізацією причорноморської політики та утворенням в Криму феми Клімати, на чолі якої був поставлений протоспафарій Петро, добре обізнаний з Хозарією, у якій перед цим будував фортецю Саркел [История Византии 1968, 75]. А, можливо, імператор Феодор, основними ворогами якого були араби [Левенский 2001, 544-558], певною мірою був зацікавлений у мирних стосунках з північними варварами, про напади яких на Візантію є туманні згадки в житіях св. Стефана Суроожого та св. Юрія з Амастриди Пафлагонської [Васильевский 1915, 64-65 и др.]? Демонструючи прихильність до кагана Русі, можна було впливати і на позицію кагана Хозарії.

Другим свідченням, яке можна пов'язати з Києвом та полянами, є реляція арабського історика і географа ал-Якубі про війну, яку вів намісник Вірменії, Азербайджану і Шімакуту Буга з кахетинцями у 854 р. Частина його противників втекла і направила послів до Візантії, володаря хозар і володаря слов'ян з закликом про допомогу. Для придушення повстання мусив втрутитися сам халіф ал-Мутаввакіл [Lewicki 1956, 263]. Показово, що грузинські повстанці поставили в один ряд з василевсом Візантії та каганом Хозарії правителя Русі. Очевидно на Кавказі на той час знали про існування трьох реальних політичних сил у Причорномор'ї, однією з яких був каган Русі.

Не викликає сумнівів, що на певному етапі поляни були залежними від хозар. Заперечення О. Прицака з цього приводу необґрунтовані. Поляни платили хозарам данину по срібній монеті і по білці з диму, згадку про що зберегла літописна традиція [ПВЛ 1950, 214]. Це трапилось десь у другій половині VIII ст., не пізніше 799 р., але до 838 р. поляни вже позбулися цієї залежності і їх володар прийняв титул кагана, підкреслюючи свою рівність з володарем Хозарії. Щодо заснування Києва хозарами бл. 830 р., подібну можливість переконливо спростував П. Толочко у цитованій вище праці. Можна додати тіл для скептиків, які не вірять висновкам археологів, що Саркел та інші хозарські міста Прикаспії частково досліджені тими ж археологами і можна порівнювати їх матеріали з матеріалами київських розкопок. Напрошується висновок, що саме Дір, пам'ять про якого зберегла традиція і який потрапив до книги аль-Масуді, був тим каганом Русі, про якому поляни звільнилися від хозарської залежності і який послав посольство до василевса Феодора у 838 р. Аскольд був одним з його наступників або безпосереднім наступником. М. Брайчевський змалював переконливий портрет Аскольда, як діяльного сильного правителя, який здійснив походи на Візантію у 860, 863 та 874 рр. та прийняв християнство [Брайчевский 1964, 160-164; 1988, 37-76]. Однак спроби представити Д

Аскольда слов'янами (ця версія спирається на Длугоша і виглядає достатньо наївною, як справедливо показав Є. Пчолов [Пчолов 2001, 107-108]) чи, навіть, прив'язувати їх до легендарної династії Кия [Грушевський 1992, 408-410; Рыбаков 1987, 33, 69-60; Котляр 1986, 51-53] не витримують критики.

Скандинавська етимологія їх імен (skuldr та Dyr) досить переконлива [Ловмянский 1985, 143-144, 271; Мельникова 1994, 23; Рыдзевская 1978, 77, 174; Томсен 1891, 65]. Скандинави знали шлях з "варяг в греки" і, подібно до Славії, могли осісти і у інших регіонах (не підлягає сумніву скандинавське походження першої полоцької династії – князя Рогволода; збереглися легенди про вікінга Тура – засновника Турова), допомагаючи, наприклад, звільнитися від хозарського впливу. Таким князем міг бути Дір, який привів з собою сильну дружину вікінгів і очолив боротьбу з хозарами. Знову слід згадати легенду про данину мечами – основною зброєю вікінгів. Стає зрозумілим і скандинавський склад посольства до василевса Фвофіла.

Чи був Аскольд його прямим нащадком? У "Gesta Danorum" Саксона Грамматика є розповідь про князя Hvitsercusa (Hvitserkra), сина Рагнара Ладброка, який володів Скіфією, завойованою Рагнаром. Після кількох невдалих спроб місцевий геллеспонтський князь ввів у його столицю під виглядом купців своїх воїнів і переміг Гвітсеркра [Saxonis Grammatici 1886, 211]. Про загибель на сході сина Рагнара Ладброка згадують і ісландські саги [Volsunga saga 1906-1908, 168-169]. Звертаючи увагу на паралелі у розповіді Повісті временних літ про здобуття Києва Олегом і розповіді Саксона Грамматика про загибель Гвітсеркра (Гвіскарда-Аскольда?), Г. Сторм [Storm 1878, 94], І. Стеєнструп [Steenstrup 1876, 125] та А. Ольрік [Otrik 1894, 129] вважали текст Саксона Грамматика відгомонам на здобуття Києва Олегом та загибель Аскольда ("Геллеспонт" - "Мармурове море" як відбиття уяви про шлях з Балтики Західною Двиною і Дніпром до Чорного моря). Сказання про Рагнара Ладброка і його сина Гвітсеркра-Гвіскарда-Аскольда дозволяє допускати, що по смерті Діра у Києві могло дійти до переходу влади від однієї групи вікінгів (нащадки Діра) до іншої (Рагнар Ладброк та його син Аскольд). Такі події цілком у дусі часу. Запровадження християнства, яке розпочав Аскольд, наштовхнулось на опозицію частини знаті, як місцевої, так і пришлої, скандинавської. Противники християнства, напевно, встановили зв'язки з Олегом, сподіваючись з його допомогою звалити християнську партію при дворі кагана. Вони могли допомогти Олегові проникнути в Київ і убити Аскольда. Не до кінця вивчені стосунки київського кагана з уграми. В першій чверті IX ст. хозари пропустили угрів в Леведію. Леведія - це скоріше всього область лісостепу на північ від Чорного моря по обох берегах Дону, між Києвом та Воронежем [Bartha 1968, 116-118; Мольнар 1955, 116]. Угорська експансія на Дніпрі зупинила тут слов'янську колонізацію, що засвідчено археологічними пам'ятками. На думку Я. Перені, угорці брали данину з кривичів і сіверян, а з полянами вели війну [Перені 1956, 9-24]. Г. Маргер, вказуючи на ім'я боярина Ольма (як похідне від Алмаша), котрий поставив ротонду св. Миколая на могилі Аскольда, бачив у цьому сліди угорсько-руського союзу [Маргер 1939, 76-87]. Тут можна було би ще задуматися над етимологією назви "левада", р. Ливедь та краю левенців (Східна Молдова), пов'язуючи їх з Леведією. В. Томсен [Thomsen 1919, 404] та А. Соловйов [Soloviev 1960, 123-129] вказували на можливу етимологію імені "Олма" від скандинавського "Holmi".

В Олмі бачили навіть самого угорського вождя Алмаша, забуваючи, що він не міг бути християнином, а, значить, не міг поставити церкви на могилі Аскольда. Традиція не

зберегла ніяких слідів залежності київської держави (Куявії арабських джерел) від угорців. В Леведії угорці самі були данниками хозарів, крім того весь час відчували натиск печенігів. Близько 839 р. угорські загони як союзники болгар з'являються на Дунаї. Того вони брали участь в хозарській усобиці. Напевно саме ця усобиця також сприяла до звільнення Києва від хозарської залежності за часів Діра. Але, ставши ворогом хозар, київський каган ставав і ворогом залежних від них угорців. Між серединою IX ст. коли в Леведії склався союз семи угорських племен, очолених Джилою (Дюлою), та 882 р., коли Алмаш повів угрів і кабарів в низину Дніпра, Південного Бугу, Дністра, Пруту, Серету і Дунаю, а потім за Карпати, вони мусили нападати на київські землі. Ці напади угрів на слов'ян засвідчені Ібн Русте та Гардізі.

Сліди цієї боротьби, яка підривала сили Аскольда, можна бачити в повідомленні Никонівського зведення під 867 р. про війну Аскольда і Діра з печенігами, яких тоді ще в українських степах не було. Тому дуже правдоподібною виглядає здогадка Г. Маргер про союз Олега з уграми, який забезпечив успіх його політики в опануванні Київського каганатом [Маргер 1969, 76-87].

Топоніми (Угорське під Києвом, можливо р. Либедь, с. Мажари в околицях Овруча, Кабарівка і с. Кабаровце у Зборівському повіті), угорське поховання на Крилосі свідчать скоріше, що перехід Арпада не був мирним, а у розповіді угорського Аноніма про війну з галицькими (тобто хорватськими) і волинськими князями є і доля праади. Анонім розповідає і про війну з Києвом. В Повісті временних літ під 898 р. є згадка про угорські вежі, які стояли під Києвом перед походом через Карпати [ПСРЛ 1846, стб. 34]. Отже, вірогідно, що Олегу адалось спрямувати союзні йому угорські орди на землі волинські і хорватських князівств.

Таким чином, писемні пам'ятки, які збереглися, будучи узгоджені з археологічними джерелами, не дають жодних підстав для твердження про хозарське походження полян та заснування хозарами Києва. Скоріше можна говорити про існування на землях полян (до 838 - 882 рр.) держави (не торкаючись дискусії щодо її форми), правителі якої титулювали себе каганами Русі, були скандинавами за походженням і традиція зберегла їх імена як Діра і Аскольда. Утворена Олегом держава, напевно, вважала себе спадкоємницею не тільки цього каганату (можливо, що перші київські Рюриковичі титулювалися каганами), але й попередньої полянської династії Кия, з представницею якої міг одружитися вождь дружини вікінгів Дір, забезпечуючи собі легітимність приходу до влади (подібна гіпотеза цілком коректна). Залежність полян від хозар (не пізніше 799 р. — до 838 р.) привела до появи у Києві першої єврейської колонії, яка продовжувала існувати і далі, отримуючи приплив свіжих сил вже із заходу (не випадково західні ворота княжого Києва називалися Жидівськими).

Сліди діяльності цієї колонії відбиті в опублікованому Н. Голбом та О. Прицаком листі. Все це не виключає хозарського впливу на розвиток полян, а також сусідніх сіверян і вятичів, які були залежними від хозарів довший час, ніж поляни. Але немає жодних підстав вважати цей вплив визначальним.

Литература

Артамонов М.И. История хазар. — Л., 1962.

Багалея Д.И. Русская история. — Т.1. — М., 1914.

- Бестужев-Рюмин К. Русская история. — Т. 1. — СПб., 1872.
- Брайчевський М.Ю. Когда и как возник Киев. — К., 1964.
- Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1988.
- Васильевский В.Г. Труды. — Т.3. — Пг., 1915.
- Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии киевской XI-XIV вв. — Вып. 1. — К., 1966.
- Гедеонов С.А. Варяги и Русь. — Ч.1. Варяги. — Санкт-Петербург, 1876; — Ч.2. Русь. — СПб., 1876.
- Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X в. / Научная редакция, послесловие и комментарии В.Я.Петрухина. — М.-Иерусалим, 1997.
- Голубинский Е.Е. История русской церкви. — Т. 1. — Ч. 1. — М., 1880
- Грушевський М.С. Історія України-Русі. — Т.2. — Львів, 1905.
- Эверс Г. Предварительные критические исследования для Российской истории. — М., 1826.
- Зиборов В.К. Киевские граффити и дата смерти Ярослава Мудрого (Источниковедческий анализ) // Генезис и развитие феодализма в России. — Вып. 11. — Л., 1988. — С.80-94.
- Иконников В.И. Опыт русской историографии. — Т. 1. — Кн. 1. — К., 1891.
- Иловайский Д.И. История России. — Т. 1. — М., 1906.
- История Византии. — Т. 2. — М., 1968.
- Карамзин Н.М. История государства Российского. — Т. 1. — СПб., 1830.
- Кирпичников А.Н., Лебедев Г.С., Булкин В.А. и др. Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения // Кр. сообщ. Ин-та археологии. — Вып. 160. — 1980. — С.25-28.
- Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. — К., 1986.
- Кузьмин С.Л. Пожары и катастрофы в Ладоге: 1250 лет непрерывной жизни? // Ладога. Первая столица Руси. 1250 лет непрерывной жизни. Седьмые чтения памяти Анны Мачинской, 21-23 декабря 2002 г. / Науч. Ред. Д.А.Мачинский. — СПб., 2003. — С.45-57.
- Ламанский В.И. Славянское житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. — Петроград, 1915
- Ловмянський Х. Русь и норманни - М., 1985
- Мавродин В.В. Образование древнерусского государства. — Л., 1945.
- Маргер Г.І. Русько-угорський союз IX ст. у світлі літописів // Український історичний журнал. - 1969. - N 7. - С.76-87.
- Мельникова Е.А. Скандинавские антропонимы в Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. — М., 1994. — С.3-32.
- Мольнар Э. Проблема этногенеза и древней истории венгерского народа. — Будапешт, 1955.
- Новосельцев А.П. Образование древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории. — 1991. — N 2-3.
- Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В., Шушарин В.П., Щапов Я.Н. Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965.
- Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968.
- Перенья Я. Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами // Studia Slavica. — 1956. — 2. — S.9-24.
- Платонов С.А. Лекции по русской истории. — Пг., 1918.
- Погодин М.П. Гедеонов и его система о происхождении варягов и Руси // Записки Импер. АН — Т.6. — № 2. Приложения. — СПб., 1864. — С.30-82.
- ПВЛ [Повесть временных лет]. — Т. 1. — М.-Л., 1950.

Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв. – СПб., 1913

Прицак О. Lenzen-in Konstantina Porfirodnogo // Universitas Libera Ucrainensis. Facultate Philosophica. Studia. – V.7. – München, 1971. – S.59-69.

ПСРЛ [Полное Собрание Русских Летописей]. – Т.1. Лаврентьевская летопись. Троицкая летопись. – СПб., 1846; Изд.2. – Л., 1926.

Пчелов Е.В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. – М., 2001.

Рапов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII в.: принятие христианства. – М., 1988

Рыбаков Б.А. Мир истории. – М., 1987.

Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия IX-XIV вв. – М., 1978.

Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси IX – первая половина X в. – М., 1980.

Толочко П.П. Спорные вопросы ранней истории Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). – К., 1990. – С.104-106.

Толочко П.П. К вопросу о хазаро-иудейском происхождении Киева // Хазарский альманах. – Т.2. – К.-Харьков-М., 2004. – С.99-108.

Томсен В. Начало русского государства // Чтения в Московском обществе истории и древностей российских. – 1891. – Кн.1.

Успенский Ф.И. Первые страницы русской летописи и византийские переходные сказания // Записки имп. Одесского об-ва истории и древностей. – Т.32. – Одесса, 1915.

Успенский Ф.И. История Византийской империи. – Т.2. – М., 2001.

Шлецер А.Л. Нестор. – Т.1. – СПб., 1809.

Ahrweiler H. Les relations entre les Byzantions et les Russes au IX-e siecle // Bulletin d'information et de coordination. – N 5. – Atenes-Paris, 1971. – P.43-59.

Annales de Saint-Bertin / Ed. F.Grant, J.Veillard, S.Clemencet. – Paris. 1964.

Bartha Antal. 9-10 szzadi Magyar tarsadalom. Budapest, 1968.

Leahr G. Die Anfänge des russischen Reiches Politische Geschichte in 9 und 10 Jahrhundert. – Berlin, 1930.

Lewicki T. Źródła arabskie do dziejow słowiańszczyzn. – T.1. – Wrocław-Krakow, 1956.

Lowmianski H. Początki Polski. – T.5. – Warszawa, 1973.

Minorsky V. Hudud al-Alam. The Region of the World. A Persian Geography. – London, 1937.

Obolensky D. The Byzantine Sources on the Scandinavians in Eastern Europe // Varangian problems. Scando-Slavica. – Suppl.1. – Copenhagen, 1970.

Olrik A. Kilderne til Saksens oldhistorie. – Bd.2. – Kobenhavn, 1894.

Riasonovsky V. The Embassy of 838 Revisited; Some comment on Early Russian History // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. Neue Folge. – Bd.70. – Heft.1. April. – Wiesbaden-1962. – P.2-28.

Saxonis Grammatici Gesta Danorum / Hrsg. A.Holder. – Strassburg, 1886.

Sawoer P.H. The Age of the Vikings. – London, 1963.

Soloviev A.V. Die angebliche ungarische Herrschaft in Kiev im 9. Jahrhundert // JGO. – T.8. – 1960. – P.123-129.

Steenstrup J. CHR. Normannerne. – Bd.1. – Kobenhavn, 1876.

Stender-Petersen A. Varangica. – Aarhus, 1953.

Storm G. Kritiske biarag til vikingetidens historie. – Christiania, 1878.

Swiencickij I. Die Friedensvertrage der Bulgaren und der Russen mit Byzance // Studia Byzantini e Neocclenici. – Vol.5. – Roma, 1939. – S.320-341.

Thomsen V. Samlede of handling. – Kobenhavn-Kristiania, 1919.

Vasiliev A.A. The Ryssian Attak on Constantinople in 860. – Cambridge, 1946.

Vernadsky G. The Problem of the Early Russian Campaign in The Black Sea Area // The American Slavic and the East European Review. – Vol.8. – New York, 1949.

Volsunga saga ok Ragnar saga Ladbrotkar / Und. M.Olsen. – Kobenhavn, 1906-1908

РЕЗЮМЕ

Войтович Л.В. (Львів). КИЇВСЬКИЙ КАГАНАТ? ДО ПОЛЕМІКИ П.ТОЛОЧКА З О.ПРИЦАКОМ. В статті розглядається проблема існування незалежного від хозарів Київського каганату (до 838 – 882) на чолі з Діром та Аскольдом, які були скандинавського походження.